

Lösslandschap

Statistieken

55.000 hectare (het kleinste landschap); waarvan 62% in agrarisch gebruik, namelijk:

- 24% gras
- 26% akkerbouw (bieten, graan, aardappelen)
- 12% overig landbouwkundig gebruik (5% hoogstamboomgaarden)

Lengte wegen: 45 m/ha

Lengte waterlopen: 79 m/ha

Aantal inwoners: 250 inwoners/km²

Aantal boeren: 2,2 boeren/km²

Aantal overige bedrijven: 11 bedrijven/km²

Aantal overige arbeidsplaatsen: 60 arbeidsplaatsen/km²

Kenmerken en trends

Het lösslandschap krijgt steeds meer het karakter van een parklandschap, waardoor het minder open wordt. Dit landschapstype is al bijna een eeuw lang een gewaardeerd recreatielandschap. De padendichtheid is er het hoogst van Nederland en het gebied sluit aan op recreatielandschappen in België en Duitsland. De landbouw verdwijnt er, of regionaliseert of extensiveert sterk. Van alle cultuurlandschappen kent dit landschap het hoogste percentage bebouwing en bijbehorende ruimte (15%).

Bandbreedte ontwikkelingen

In het scenario Regional Communities zal de landbouw nog het meest lijken op de huidige landbouw in het gebied. Er is in dit scenario geen ruimtedruk vanuit andere functies.

In de andere scenario's daarentegen zal het areaal sterk verminderen. In het scenario Strong Europe verdwijnt de landbouw in zijn huidige vorm, doordat het gewaardeerde afwisselende landschap van plateaus en dalen wordt beschermd. Daarvoor in de plaats komt een meer op lokale producten gerichte landbouw: boeren produceren voor de verwerkende industrie, die zich richt op de streekeigen kwaliteiten. Ook ontwikkelen zich woonvormen in combinatie met natuur- en landschapsontwikkeling: 'nieuwe landgoederen'.

In de scenario's Transatlantic Market en Global Economy nemen wonen, werken en recreatie een nog sterkere positie op de grondmarkt in dan in Strong Europe het geval is. Ook dit gaat ten koste van de landbouw. De toename in bebouwing in Transatlantic Market is veel verspreider dan de meer compacte toename in Global Economy en de beperkte toename in Strong Europe.

Toekomst

In de laatste vijftig jaar is een deel van het agrarische grondgebruik uit het lösslandschap verdwenen. Goed beschouwd is dit landschapstype al lange tijd in transitie naar een postagrarisch cultuurlandschap. Door deze trend door te trekken wordt de toekomst zichtbaar. Het huidige areaal van 62 procent

agrarisch grondgebruik is in feite misleidend; een deel daarvan is in extensief beheer bij natuurorganisaties. Wel valt de zeer specifieke teelt van regionale producten op: zij leveren rendement en dragen bij aan het karakteristieke landschapsbeeld.

In het lösslandschap doen zich veel verschuivingen voor in grondeigendom, van agrariërs naar overheden, particulieren en natuur- en landschapsorganisaties. De verschuivingen in grondgebruik zijn beperkter, al worden de gronden wel extensiever gebruikt dan voorheen. Hiernaast zijn er veel mogelijkheden voor functiecombinaties tussen landbouw, natuur, recreatie en wonen. Ook dan blijft het gebruik van de grond veelal gelijk.

Opgave

De identiteit van het lösslandschap zal de komende decennia niet sterk wijzigen. De landschapsstructuur is dermate sterk dat nieuwe veranderingen daarin opgaan. De grootste kracht om al te grote veranderingen tegen te gaan, komt echter voort uit de bewoners van dit landschap; het landschapsbeheer is hier sterk georganiseerd. Net als in het stuwwallenlandschap doen zich hier geen grote structurele veranderingen voor; wel verandert het een en ander op onderdelen, vooral door verstedelijking en recreatie. De opgave ligt vooral in het begeleiden van de autonome ontwikkeling door de landschappelijke dragers verder uit te bouwen. Wanneer er aanzienlijk meer bebouwing komt, zal bijvoorbeeld ook het bosareaal moeten toenemen.

Het concept 'Parkstad Limburg' (S&RO 2005/3) verbeeldt treffend de mogelijke en aantrekkelijke toekomst van dit landschap: een groen Heuvelland, waarin duurzame ecologische dragers het landschappelijke decor vormen voor een wervend en hoogwaardig wonen en werken. Maastricht heeft ook ideeën in deze richting.

ONTWERP

Focusgebied Lösslandschap – Gulpen (Strong Europe)

In het lösslandschap zijn alleen de plateaus goed geschikt voor landbouwkundig gebruik, terwijl de beekdalen als landschappelijk aantrekkelijk worden ervaren. Het van oudsher parkachtige landschap met hoge recreatieve waarden zal zich in de toekomst het sterkst verder ontwikkelen in het scenario Strong Europe. De bescheiden welvaartsgroei maakt het mogelijk de aandacht voor landschap en cultuurhistorie te waarborgen en vakanties in eigen land aantrekkelijk te maken. Aangezien het focusgebied perifeer ligt, kan in het ontwerp voor Gulpen goed worden aangegeven hoe de landbouw zich aanpast aan de streekeigenheid die in Strong Europe overheerst.

Nu al is veel van de grond die in agrarisch gebruik is, in bezit van overheden of natuur- en landschapsorganisaties. In de toekomst neemt het belang van landschappelijke waarden en cultuurhistorie nog toe, doordat (industriële) ondernemers inzien dat consumenten in hun producten graag een duidelijke link met de streek van herkomst zien. Dit leidt tot nieuwe investeringen in het buitengebied. In de eerste plaats kopen natuurbeschermings- en landschapsorganisaties gronden aan langs de oevers van de Geul en op de hellingen ten zuidwesten van de beek. Wanneer de beek wordt verruimd en hersteld, zal deze weer meer kunnen meanderen. Hier ontstaat een ruiger landschap dat in de winter overstroomt. Ook kopen deze organisaties gronden op andere hellingen aan om ze middels terrassen deels met boomgaarden te beplanten. De combinatie van hoge natuurwaarden en ongeschiktheid voor de landbouw maakt deze gebieden hiervoor geschikt. In de tweede plaats ontstaan er aan de rand van deze gebieden locaties waarop nieuwe landgoederen (boerenhoeven met houtwallen en beplanting langs de holle wegen) en andere luxe en groene woonvormen hun plek vinden (icoon 8). Deze plekken worden door projectontwikkelaars aangekocht. In de derde plaats kopen of pachten de verwerken de industrieën de hoger gelegen gronden op de plateaus in het noorden en noordoosten van het gebied, waarop hun (streekeigen) grondstoffen worden geteeld. Zo betrekken bierbrouwerijen hun gerst en hop van agrariërs in de directe omgeving van de fabriek (bijvoorbeeld Gulpener). Ook de hoogstamfruitboomteelt in het gebied blijft behouden; doordat er in het scenario Strong Europe meer nadruk zal liggen op streekeigen producten, wordt deze rondom de dorpen zelfs uitgebreid. In de vierde plaats investeren ook partijen zonder directe grondgebonden belangen in landbouwareaal. Denk hierbij aan lokale verzekeraars of chemische industrieën, die met behulp van agrarisch natuurbeheer of de aanleg van recreatiegebieden vorm willen geven aan de wens tot maatschappelijk ondernemen en toch een bepaald rendement uit deze investeringen willen genereren. Deze vierde groep investeerders richt zich tevens op de beekdalen, waar veel functies gemengd kunnen worden. Zo wordt rond de Geul een parkachtig woonlandschap gerealiseerd (icoon 9), terwijl tussen spoor en weg compacte, meer stedelijke woon- en werkmilieus de boventoon voeren.

Icoon 8

Icoon 9

Figuur 44. Uitgangssituatie voor het focusgebied Gulpen. Bron: Topografische Dienst Nederland, bewerking RPA

Figuur 45. Uitgangssituatie voor het grondeigendom in het focusgebied Gulpen (2005). Bron: Kadaster; bewerking RPB

- Staat
- Provincie
- Gemeente
- Waterschap
- Dienst Landelijk Gebied
- Staatsbosbeheer
- Natuurmonumenten
- Provinciaal Landschap
- Fortis
- Fagoed
- Kerk
- Ns Vastgoed
- Ontwikkelaars/Beheerders/
Beleggers
- Overige eigenaren
(in verschillende grijsinten)

Figuur 46. Oriëntatie voor het focusgebied Gulpen in Strong Europe

Stuwwallenlandschap

Statistieken

330.000 hectare; waarvan 40% in agrarisch gebruik, namelijk:

- 24% gras
- 8% akkerbouw (bieten, graan, aardappelen)
- 7% overig landbouwkundig gebruik

Lengte wegen: 30 m/ha

Lengte waterlopen: 49 m/ha

Aantal inwoners: 120 inwoners/km²

Aantal boeren: 1,8 boeren/km²

Aantal overige bedrijven: 6 bedrijven/km²

Aantal overige arbeidsplaatsen: 41 arbeidsplaatsen/km²

Kenmerken en trends

Het stuwwallenlandschap is belangrijk voor recreatie en natuur. Van alle natuur in Nederland bevindt zich bijna dertig procent in dit landschap; het stuwwallenlandschap bestaat hiermee voor 45 procent uit natuur. Dat zal ook in de toekomst zo blijven. In alle scenario's verdwijnt de nog aanwezige landbouw vrijwel volledig uit dit landschapstype. Bos is en blijft de dominante vorm van grondgebruik. In alle scenario's blijven de bestaande landgoederen (landbouw, bos, natuur) een belangrijke plaats innemen.

Bandbreedte ontwikkelingen

In de scenario's Regional Communities en Strong Europe is er veel aandacht voor landschapsbescherming en lokale identiteit. Het telen van gebiedseigen gewassen en het houden van gebiedseigen rassen is populair in het stuwwallenlandschap, bijvoorbeeld op de landbouwgronden die bij de landgoederen horen. In Strong Europe komen, aan de rand van bos en landbouwgebied, ook zogenaamde 'nieuwe landgoederen' van de grond. Bij de ontwikkeling van deze nieuwe landgoederen neemt natuur een belangrijke plaats in.

In de scenario's Transatlantic Market en Global Economy bestaan er meer mogelijkheden om groen wonen te ontwikkelen. In het eerste scenario ontwikkelt het groene wonen zich verspreid over het stuwwallenlandschap, terwijl in het andere scenario geconcentreerde groene woonwijken ontstaan op de grens van het stuwwallen- en het stadslandschap, als overloopgebieden vanuit de steden.

Toekomst

Natuur, recreatie en wonen zijn op dit moment de dominante functies in het stuwwallenlandschap. Dit komt doordat er relatief veel bos in dit landschapstype aanwezig is. Dat blijft zo. De nu al beperkte landbouw verdwijnt geheel of krijgt een folkloristische functie. Daarvoor in de plaats komen de functies natuur en recreatie, en wordt de woonfunctie uitgebreid. De verschuivingen in grondeigendom en grondgebruik blijven beperkt tot de randen, maar in de

marktgerichte scenario's zal in die randgebieden wel veel vraag naar bouwgrond zijn.

Het landschapsbeeld zal niet sterk veranderen. Hooguit zal de openheid nog verder afnemen wanneer de laatste landbouwenclaves verdwijnen. Het type bos verandert wel, omdat vooral Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten het nu dominante naalddhout geleidelijk vervangen door inheems loofhout. De dynamiek die er was vóór de massale aanplant met naalddhout, zal deels herstellen doordat de stuwwallen verruigen met stuifzanden en heidevelden. Wel is er in de scenario's Global Economy en Transatlantic Market sprake van druk op de grondmarkt in de peri-urbane gebieden. Daar geeft de mogelijkheid van groen en recreatief wonen een impuls aan de verwachtingswaarde van (bos)grond.

Opgave

De belangrijkste opgave voor het stuwwallenlandschap ligt in het inpassen van de vraag naar (recreatie)woningen, met name bij de liberale scenario's Transatlantic Market en Global Economy. Een optie is natuurlijk deze ruimtedruk niet te accommoderen in het stuwwallenlandschap zelf, maar op wat meer afstand, in het zandgebied eromheen.

Duinlandschap

Statistieken

105.000 hectare; waarvan 22% in agrarisch gebruik, namelijk:

- 8% gras
- 2% akkerbouw (bieten, graan, aardappelen)
- 12% overig landbouwkundig gebruik

Lengte wegen: 17 m/ha

Lengte waterlopen: 57 m/ha

Aantal inwoners: 91 inwoners/km²

Aantal boeren: 1,6 boeren/km²

Aantal overige bedrijven: 6 bedrijven/km²

Aantal overige arbeidsplaatsen: 33 arbeidsplaatsen/km²

Kenmerken en trends

De helft van het oppervlakte aan duinlandschap bestaat uit natuur. Evenals het stuwwallenlandschap heeft het duinlandschap dan ook een belangrijke functie voor recreatie en natuur. Daarnaast hebben de duinen een belangrijke functie voor de kustverdediging (veiligheid). Het belang van het duinlandschap voor waterwinning en militair gebruik loopt terug. Hoewel de stedelijke druk er groot is – de duinen liggen immers in de buurt van de grote steden –, zullen met name de jonge duinen in alle scenario's ongeschonden blijven. Ongeveer veertig procent van alle bollenteelt in Nederland vindt plaats in het duinlandschap. Met uitzondering van deze bollen- en zaadteelt zal de nog aanwezige landbouw uit het duinlandschap verdwijnen om de stedelijke druk te kunnen accommoderen.

Bandbreedte ontwikkelingen

In de scenario's Strong Europe en Regional Communities staat het belang van natuur voorop ten opzichte van het belang van andere functies zoals wonen, werken en (intensieve) recreatie. In Regional Communities is de aandacht voor natuur meer passief; de middelen om ernaar te handelen ontbreken, maar ook de druk vanuit andere functies is minder. In Strong Europe daarentegen zijn de middelen om hiernaar te handelen wel aanwezig. Zo worden campings vanuit de natuurgebieden verplaatst naar de voormalige landbouwgebieden of het aangrenzende zeekleilandschap. Dit wordt deels bekostigd uit de middelen die vrijkomen door groen wonen en werken beperkt toe te staan: wederom 'nieuwe landgoederen'. In de scenario's Global Economy en Transatlantic Market leidt een hogere bevolkingsdruk tot meer ruimtebehoefte voor recreatie en (groen) wonen op de strandvlakten. Dit zal vooral gebeuren op voormalige landbouwgronden en zeker niet in de jonge duinen, die een belangrijke functie hebben voor de kustbescherming. Wel kan dit ten koste gaan van het natuurbehoud.

Toekomst

Het duinlandschap is een landschap met grote lokale verschillen in dynamiek. De dominante functies in het duinlandschap zijn natuur, recreatie en wonen. Kapitaalintensief grondgebruik, zoals groen wonen en werken, verdringt al sinds het begin van de vorige eeuw vrijwel overal de resterende landbouw. Maar niet overal vinden dezelfde verschuivingen plaats. In de jonge duinen treden de waterleidingmaatschappijen terug. Organisaties zoals Natuurmonumenten nemen deze gronden over, zodat het grondgebruik min of meer gelijk blijft en de natuurwaarde behouden blijft of zelfs toeneemt.

Hoewel het landbouwareaal in dit landschap niet zo groot is, zal de functieverandering toch een fors effect hebben op het landschapsbeeld. De diversiteit in het grondgebruik zal hierdoor afnemen en het landschapsbeeld zal uniformer worden. De karakteristieke verschillen tussen oude en nieuwe duinen, strandwallen en strandvlaktes verdwijnen. Daar staat tegenover dat de diversiteit in het natuurbeeld wel toeneemt, omdat de speelruimte in het kustbeheer groter wordt (dynamisch kustbeheer).

Opgave

Het landbouwareaal is weliswaar beperkt maar wel beeldbepalend, doordat de open landbouwgebieden de kenmerkende afwisseling van wallen (dicht) en vlaktes (open) bepalen. Selectief behoud van delen van de resterende bollen- en zaadteelt is zeker aan de orde; het is zelfs cruciaal voor de aantrekkelijkheid van de kuststrook en wordt ook niet belemmerd door de winstgevendheid van de sector. Behoud van deze kenmerkende zonering kan ook op een andere manier worden gerealiseerd, met andere functies, maar dit is niet vanzelfsprekend. Hier ligt een ontwerpogave.

Een tweede ontwerpogave komt voort uit de enorme ruimedruk op de kuststrook, die vooral in de scenario's met een hoge economische groei leidt tot een 'uitbreiding' van die kuststrook. Het duinlandschap wordt uiteraard

niet groter, maar de overbelaste binnenduinrand 'groeit naar binnen' en wordt zo breder. Op het direct aangrenzende zeekleilandschap worden recreatieterreinen en huizen gebouwd in het groen. Dat gebeurt ook nu al op kleine schaal op Voorne en Schouwen en langs de kust van Zeeuws-Vlaanderen. Dit kan structureler door de duinrand ruimtelijk te koppelen aan het achterland, zoals op Voorne en Walcheren, waar de nabij de kust gelegen dorpen op de kleigrond in de zeventiger en tachtiger jaren met nieuwe bossen verbonden zijn met de kuststrook.

Een derde opgave betreft het complexe watersysteem. De duinen zijn de inrijgebieden voor het water: aan de duinvoet treedt oppervlakkige kwel op, en in de diepe droogmakerijen achter de kuststrook komen de diepe grondwaterstromen weer aan de oppervlakte. Ruimtelijke ontwikkeling op basis van die waterstromen biedt niet alleen perspectief voor een duurzaam beheer, maar levert ook goede aanknopingspunten voor ruimtelijke differentiatie en een goed leefmilieu (Pols en de Hoog 1993).

Conclusie en afsluiting

In dit hoofdstuk stond de laatste onderzoeksvraag centraal: hoe veranderen het functioneren en het aanzien van het cultuurland?

Voor de zeven onderscheiden cultuurlandschappen hebben we aan de hand van de vier WLO-scenario's geschetst hoe de landschapstypen zich kunnen ontwikkelen. Voor vijf landschapstypen is er één scenario uitgelicht dat illustratief is voor dat landschap. Dit is vervolgens voor vijf focusgebieden uitgewerkt in een landschapsbeeld voor 2040. Voor alle duidelijkheid: andere scenario's leiden tot andere landschapsbeelden.

De verschuivingen in het functioneren van het cultuurland en in het landschapsbeeld zijn aanzienlijk; ze lopen bovendien sterk uiteen naar landschapstype en naar scenario. In de landschapstypen die voor de focusgebieden zijn uitgewerkt, zijn de veranderingen groot, als gevolg van de veranderingen in de landbouw zelf én als gevolg van functieverandering.

Zeekleilandschap

In het zeekleilandschap zal de landbouw in alle scenario's de dominante grondgebruiker blijven en daardoor het landschapsbeeld blijven bepalen. In het watersysteem en vooral in de overgangen naar de steden treden wel veranderingen op, afhankelijk van het scenario. Zo leiden in het scenario Global Economy, dat in deze studie voor dit landschapstype is uitgewerkt, vooral de stedelijke claims tot een ander landschapsbeeld. In de peri-urbane zones wordt het landschap kleinschaliger, doordat de woonbebouwing wordt uitgebreid. Er ontstaan zo overgangszones naar de verstedelijkte gebieden, die een mix bevatten van bebouwing, bosjes, restanten weilanden en nieuwe recreatieve verbindingen. De claims voor vernieuwingen in het waterbeheer kunnen aan dit landschap ook een nieuwe dimensie toevoegen. Laaggelegen overstromingsvlaktes worden bijvoorbeeld onder water gezet en verbonden met de boezemwateren. Het watersysteem wordt zo meer een visuele en functionele

drager in dit landschapstype. De perifere gebieden worden in dit scenario daarentegen juist grootschaliger, omdat de bedrijven in omvang toenemen. Dit leidt in het zeekeilegebied tot grotere contrasten in maat en schaal.

De verschillen tussen Global Economy en de andere scenario's zijn in het zeekeilelandschap niet erg groot; de (groene) verstedelijking van de peri-urbane zones en het onder water zetten van polders zal in de andere scenario's wat minder extreem zijn. De grootste opgave lijkt te liggen in de peri-urbane zones, waar de grond duur is en waar toch behoefte is aan groen en recreatie dicht bij de stad. Hier liggen kansen om bijvoorbeeld combinaties te leggen tussen wonen, recreatie en de wateropgave.

Veenlandschap

De toekomst van het veenlandschap lijkt het meest kwetsbaar. De beperkingen van de bodem gaan op de lange termijn tellen. Dalende grondprijzen kunnen leiden tot een extensiever grondgebruik, maar, gezien de ligging van veel veenweidegebieden in en nabij de stedelijke agglomeraties, ook tot meer grondgebruikers vanuit de stad. Het voor dit landschapstype uitgewerkte scenario Regional Communities verbeeldt het langzame proces waarin het landschapsbeeld verandert. Door de beperkte economische groei in dit scenario zal er in eerste instantie niet veel veranderen. De landbouw blijft lange tijd de functionele drager en als zodanig beeldbepalend. Na verloop van tijd verandert dit echter. Het grondgebruik wordt extensiever, en in delen verdwijnt de landbouw als functionele drager. Het veenlandschap wordt kleinschaliger, terwijl er meer moerasbossen en rietvelden komen. Ook in de structuur van de agrarische bebouwing treden veranderingen op; er komen meer stedelijke functies, vooral als gevolg van de lage grondprijzen. Daarnaast verschijnt, tussen of achter de bestaande boerderijen, nieuwe kleinschalige bebouwing met tuinen; deze is bedoeld voor stedelingen die betaalbaar buiten wonen combineren met zelfvoorziening. Andere boerderijen en opstallen worden juist verlaten en raken daardoor vervallen.

Het toekomstbeeld van het veenlandschap verschilt per scenario; hier zijn sterk uiteenlopende toekomstdenken denkbaar. Met een wat hogere economische groei en een sterke (Europese) overheid zal het huidige landschapsbeeld langer worden vastgehouden. In een situatie met een grote marktwerking, zoals in Transatlantic Market, is de verandering in het landschapsbeeld veel extremer. Vanwege de goedkope grond en de hoge groei zullen veel stedelingen zich hier vestigen in de nieuwe bebouwing aan het water, 'watergoederen', op eigen initiatief of via projectontwikkelaars. Het veenlandschap wordt dan een waterrijk gebied met veel verspreide bebouwing.

Wat opvalt bij dit landschapstype, is dat in alle scenario's een veel waterrijker veenlandschap plausibel lijkt. De belangrijkste opgave kan hier zijn om in te zetten op vernatting in grote aaneengesloten eenheden. Op de langere termijn kan dit veel kansen bieden voor zowel water- en natuurbeheer als voor recreatie en wonen.

Rivierenlandschap

Het rivierenlandschap behoudt in alle scenario's een sterk concurrerende en vitale grondmarkt. Het gehele rivierengebied buiten de winterdijken zal zich op de lange termijn ontwikkelen tot een geleid dynamisch natuur- en recreatiegebied, gecombineerd met waterberging. Het oorspronkelijke buitendijkse landschapsbeeld verandert sterk. De landbouw verdwijnt daar ten gunste van waterberging, natuur en recreatie. Deze verandering in het landschapsbeeld zal in alle scenario's groot zijn. In het voor dit landschapstype uitgewerkte scenario Global Economy is het denkbaar dat met technische ingrepen ook (recreatie)woningen er een plaats krijgen. Dat kan in het buitendijkse landschapsbeeld leiden tot bijzondere contrasten tussen natuur en cultuur: 'technische' bebouwing in een natuurlijk ogend landschap.

Ook binnendijks verandert er in het rivierengebied veel. Het contrast tussen de komgronden en de hogere gronden langs de rivier wordt groter. In het uitgewerkte scenario blijven de komgronden open en wordt de verkaveling grootschaliger als gevolg van de verdere rationalisering van de bedrijven. De oeverwallen verdichten juist verder, doordat bebouwing, fruit- en boomteelt toenemen.

De andere scenario's leiden in het rivierenlandschap tot min of meer vergelijkbare landschapsbeelden, zij het minder extreem dan in Global Economy.

In het rivierenlandschap ligt de grootste opgave in het realiseren van een nieuw landschapstype in het buitendijkse gebied: een dynamisch natuurlandschap. Hiernaast moet de verdichting van de oeverwallen en stroomruggen goed worden begeleid. Beide hebben met elkaar te maken: een aantrekkelijk buitendijks gebied genereert een aanzienlijke ruimtedruk op de gronden direct langs de rivieren.

Zandlandschap

In het zandlandschap wacht een moeilijke opgave. De ruimtedruk is in alle scenario's hoog, al vertonen de scenario's onderlinge verschillen. In de meer marktgerichte scenario's met een zwakke collectieve sector is de druk vanuit de stedelijke functies groot, onder andere in de aantrekkelijke delen van het landschap. De functieverandering en de verandering van het landschapsbeeld zijn in deze scenario's het grootst; zo ook in het verbeelde scenario Transatlantic Market. Nog meer dan nu wordt het zandlandschap in dit scenario een ruimtelijk mozaïek van afwisselend landbouw en stedelijke en recreatieve functies. Soms ontstaat er spontaan een vorm van clustering, omdat ondernemers uit dezelfde sector daar voordeel bij hebben of omdat anderen hen mijden (bijvoorbeeld vanwege de stank van varkensmest).

Ook in de andere drie scenario's zijn de veranderingen in het beeld voor dit landschapstype groot, zij het verschillend in aard. De functies zijn bijvoorbeeld anders gerangschikt. Een sterkere collectieve sector zal leiden tot een sterkere zonering, waarbij beekdalen en bossen worden ontwikkeld als 'dragere' voor een landschappelijke hoofdstructuur.

In het algemeen zal het zandlandschap in alle scenario's een forse functieverandering ondergaan: de grondgebonden landbouw maakt plaats voor meer stedelijke functies. De trend van de afgelopen decennia zet zich voor dit landschapstype door. Het zandlandschap is een robuust landschapstype dat veel veranderingen kan 'opnemen' door de vele landschapselementen en bossen. Wanneer die functieverandering niet gepaard gaat met investeringen in de landschapsstructuur, kan het echter te maken krijgen met kwaliteitsproblemen. Daar ligt ook de grootste opgave: in de beekdalen en in de bosstructuur moet fors worden geïnvesteerd, anders zal het zandlandschap sterk nivelleren en zal de bebouwing het landschapsbeeld steeds meer gaan domineren. Andere belangrijke opgaven zijn de herstructurering van de intensieve veehouderij en het begeleiden van het hergebruik van voormalige agrarische bebouwing.

Lösslandschap

Het hoogste deel van het land – het lössgebied, het Heuvelland – ontwikkelt zich tot een parklandschap dat, gezien de gunstige en aantrekkelijke ligging, nog meer verstedelijking zal genereren. De openheid neemt verder af, doordat bebouwing en bebouwing in dit landschapstype toenemen. In alle scenario's wordt deze trend, die zich ook nu al voordoet, in meer of mindere mate doorgetrokken. De opgave betreft hier vooral de integratie van de nieuwe bebouwing in het parklandschap.

Stuwwallenlandschap

Het stuwwallenlandschap zal wel veranderen in functioneren, maar wat minder in beeld. De landbouw zal er grotendeels verdwijnen. Het natuurareaal daarentegen zal toenemen; natuurgebieden worden met elkaar verbonden en beter afgestemd op de recreatie. Langs deze uitgestrekte natuurparken ontwikkelt zich een hoogwaardig woon- en werklandschap, min of meer volgens de huidige trend. De mate waarin de functies wonen en werken toenemen, is afhankelijk van het scenario, maar de opbouw van het landschap zal niet sterk veranderen.

Duinlandschap

Ook in het duinlandschap zal de landbouw grotendeels verdwijnen. Hier zal de functieverandering echter een ingrijpend effect hebben, omdat de karakteristieke verschillen tussen met name de strandwallen en de strandvlaktes zullen verdwijnen en de toename van de bebouwing sterk nivellerend zal werken. De opgave in dit landschapstype is het behoud en de ontwikkeling van de karakteristieke parallelle zonering.

Algemeen

De uiteindelijke landschapsbeelden verschillen dus per scenario. Bovendien zijn er binnen elk scenario verschillen in de mate waarin de afzonderlijke landschapstypen veranderen. De verschillende scenario's lopen vooral uiteen in de ontwikkeling van de peri-urbane zones en de mate waarin de korrelgrootte van het perifere landschap wijzigt. Naast de mate van overheidsingrijpen zijn de

economische mogelijkheden van individuen sterk bepalend voor de ontwikkeling van het landschapsbeeld, dat sterk wordt bepaald door het grondgebruik. Dit grondgebruik is afhankelijk van de ontwikkeling van het grondeigendom, en dit verschilt per scenario, maar is uit de huidige situatie wel af te leiden.

Agenda voor het cultuurland

In dit hoofdstuk vatten we de belangrijkste bevindingen uit de voorgaande analyse samen. Dit doen we in drie hoofdlijnen ten aanzien van de toekomst van het Nederlandse landschap: het veranderende landschap, de veranderende landbouw en het veranderende krachtenveld. Vervolgens kijken we hoe deze hoofdlijnen doorwerken in de praktijk. Zo willen we met dit hoofdstuk enkele aandachtspunten op de agenda voor het cultuurland zetten.

Drie hoofdlijnen

Nadenkend over de ontwikkeling van het cultuurland komen we tot drie belangrijke, onderling samenhangende sporen. We gaan achtereenvolgens in op het veranderende landschapsbeeld, de rol van de landbouw en het veranderende krachtenveld.

Veranderend landschap: nivellering en verschillen

Door de ruimtelijke dynamiek van met name de afgelopen eeuw is het Nederlandse landschap enorm van aanzien veranderd. De samenhang en de onderlinge verschillen zijn afgenomen, en de kwaliteit staat op veel plaatsen onder druk. Vooral de snelheid waarmee deze veranderingen optreden, is opvallend.

De identiteit van het Nederlandse landschap is hierdoor wezenlijk veranderd. Tegelijkertijd is die verandering ook een onderdeel van de identiteit: het cultuurlandschap is de weerspiegeling van menselijk grondgebruik en dus vanzelfsprekend onderhevig aan continue verandering. Terecht staat de kwaliteit van het landschap daarom hoog op de agenda.

Een trendbreuk lijkt hier zichtbaar. Meer dan ooit zijn natuur en landschap leidend in de ruimtelijke planning. Functieverandering biedt in die zin ook nieuwe kansen voor het landschap. Met de grotere aandacht voor de specifieke landschappelijke kwaliteiten en de 'nieuwe gebruikers' in het landschap zal het landschapsbeeld zeker verder veranderen. Het is echter de vraag of dit tot een verdergaande nivellering van het landschap zal leiden.

Bovendien bestaat hét Nederlandse landschap niet. Vanuit de bodem, het reliëf en het grondgebruik zijn in deze studie zeven cultuurlandschappen onderscheiden. Voor die verschillende cultuurlandschappen hebben de ontwikkelingen in de landbouw, maar ook die in andere functies, een verschillende uitwerking. De 'toestand van het landschap' en de veranderingen die zich er voordoen, lopen per landschap sterk uiteen. Dat vraagt om differentiatie in de benadering van die landschappen. We geven enkele voorbeelden:

- In het stuwwallen- en duinlandschap doet zich een ruimtedruk voor vanuit de functies wonen en recreatie. Onder deze ruimtedruk zullen weliswaar functieveranderingen optreden, maar minder dan in de andere landschappen, omdat grote delen van het stuwwallen- en duinlandschap zijn beschermd. De opgave is hier meer lokaal; druk vanuit recreatie en wonen moet plaatselijk worden bijgestuurd of ingepast. Behoud door ontwikkeling is daar een passend motto.
- In het zandlandschap is de ruimtedruk zeer groot. Functieverandering is daar ook nu al min of meer sluipend gaande en dit proces gaat in de toekomst door. Onder druk vanuit de functies wonen, werken en recreatie zal het landschapsbeeld daarom veranderen. Het zandlandschap heeft de potentie om zich verder te ontwikkelen tot een aantrekkelijk woon- en werklandschap in een parkachtige setting, maar dan moet er vooral worden geïnvesteerd in de groene ruimtelijke hoofdstructuur en, op een lager schaalniveau, in het inpassen van die nieuwe functies in het landschap.
- Het veenlandschap kent geen heel grote ruimtedruk. In dit landschapstype zullen de grote veranderingen zich juist voordoen, doordat de landbouw als duurzame drager steeds sterker onder druk komt te staan. Behoud van water is, lijkt geen duurzame weg. Aangezien het huidige landschapsbeeld op de lange termijn fors zal veranderen, is het beter dit te erkennen en hierop in te spelen. De problemen in het veengebied vereisen een regionale of nationale aanpak. Zo moet er worden geïnvesteerd in de herstructurering van het waterbeheer. Het verdient enerzijds aanbeveling om de gebieden met een problematische waterhuishouding te lokaliseren en daar in te zetten op vernatting. Dit gebeurt bij voorkeur geconcentreerd in grote eenheden water, om zo de kenmerkende openheid en uitzichten van het landschap te behouden. Anderzijds zou het beleid zich moeten richten op die gebieden die het behouden waard zijn en die daarvoor, gezien de waterhuishouding, ook de mogelijkheden hebben.
- In het rivierenlandschap is de ruimtedruk groot en de functieverandering aanzienlijk. Uiteindelijk zal dit landschapsbeeld sterk veranderen. De oeverwallen zullen verder verdichten, met fruitteelt en met bebouwing, terwijl de komgronden eerder grootschaliger worden. Buitendijks is de functieverandering enorm, hetgeen vraagt om een bovenlokale aanpak. Hier ligt de kans om een groot aaneengesloten nieuw en eigentijds landschap te ontwikkelen. Dat kan echter alleen worden bereikt door het rivierengebied als een integrale landschappelijke opgave te zien en niet als een optelsom van sectorale en lokale claims.
- In het zeekleilandschap ligt de ruimtedruk die kan leiden tot een ander landschapsbeeld, vooral in de peri-urbane zones. Het verdient aanbeveling om deze te definiëren en om de groenopgave vanuit het beleid te stimuleren; deze zou of vanuit de overheid zelf moeten worden opgepakt, of door publiek-private samenwerkingsverbanden. Verder zijn de veranderingen ook in het zeekleilandschap regionaal verschillend.

In de zuidwestelijke delta bijvoorbeeld liggen er ontwikkelingsmogelijkheden voor recreatielandschappen langs de grote wateren en de binnenduinrand.

- Het lösslandschap is een aantrekkelijk landschap om te wonen en te recreëren. De ruimtedruk vanuit deze functies is zeker aanwezig. De kenmerken van het gebied zijn echter dermate sterk sturend dat de ontwikkelingen als het ware slechts 'begeleid' hoeven worden. In het parkachtige landschap dat zal ontstaan, is nog wel ruimte voor enige landbouw, maar deze zal vooral streekeigen producten voortbrengen.

Uit onze studie komen dus grote verschillen naar voren in de ontwikkeling van de landschapstypen. Al leiden de veranderingen niet vanzelfsprekend tot nivellering, er treedt wel een visuele nivellering op in de 'schaal' van het landschap. Voorspelbaar, maar toch opvallend, is dat in vrijwel alle scenario's de openheid als karakteristiek van het landschap verloren gaat. Het verlies aan landbouw-areaal gaat bijna altijd gepaard met een verlies aan vergezichten. In deze studie hebben we laten zien dat dit niet alleen het geval is in het hogere deel van het land, maar ook in het veen-, zeeklei- en rivierenlandschap. Dat komt zowel door nieuwe bebouwing en recreatieve beplantingen, als door natuurontwikkeling. In delen van de veen-, zeeklei- en rivierlandschappen kan het verlies aan vergezichten worden gecompenseerd, bijvoorbeeld door nieuwe waterpartijen, mits deze maar groot genoeg zijn. Deze oplossing is niet alleen gunstig voor het veiligstellen van de landschappelijke kwaliteit (dat wil zeggen: openheid) van het landschap, maar ook voor het waterbeheer.

Veranderende rol van de landbouw

De landbouw als drager van het landschap zal in de toekomst dus minder bepalend zijn dan in de huidige situatie. De (mentale en fysieke) verstedelijking van het landelijke gebied zal verder toenemen. Afhankelijk van het landschap en het scenario, verandert de landbouw van schaal en raakt deze vermengd met andere vormen van grondgebruik of grondeigendom. Wanneer de landbouwfunctie vervalst, komen daar wonen, werken en recreatie voor in de plaats.

Toch blijkt uit deze studie dat de landbouw wel degelijk een rol zal blijven spelen in het ruimtelijke beeld van de meeste landschappen. Wij zullen ons in deze studie dan ook niet aansluiten bij de gedachte dat de landbouw zich in de toekomst volledig zal terugtrekken uit Nederland en zich zal verplaatsen naar bijvoorbeeld Oost-Europa.

Wel kan de landbouw, mede onder invloed van de druk vanuit stedelijke functies, verdwijnen uit delen van het cultuurlandschap of extensiveren. Zo kan in het stuwwallen- en duinlandschap de landbouw volledig worden vervangen door andere vormen van ruimtegebruik. Ook kan de landbouw sterk van karakter veranderen; bijvoorbeeld doordat een noodzaak of wens tot zelfvoorziening het kleinschalig boeren opnieuw leven inblaast, doordat industriële een nieuwe impuls aan schaalvergroting weten te geven en hun gronden aan agrariërs verpachten, of doordat er een meer industriële productie

in agro-complexen gaat plaatsvinden. Een verkenning van de toekomst van het landschap moet hoe dan ook de ontwikkelingen in andere functies dan de landbouw in ogenschouw nemen.

Veranderend krachtenveld

Het belang van de landbouw als vormgever van het landschap is blijvend, maar de invulling van die rol is afhankelijk van de verschuivingen in het krachtenveld op de grondmarkt, en deze lopen voor de verschillende scenario's uiteen. Voorheen lagen institutionele partijen, zoals de waterschappen, kerken en de overheid, aan de basis van de ontginning en de vormgeving van ons cultuurland. Het cultuurland kwam daarmee in belangrijke mate van bovenaf tot stand.

Het toekomstige landschap zal de weerslag zijn van een grotere variatie aan functies, waarbij naast bestaande ook veel nieuwe eigenaren en belanghebbenden een rol spelen. Vooral de marktpartijen, zoals boeren, beleggers, industriëlen en projectontwikkelaars, beschikken over het eigendom en de middelen om het grondgebruik aan te passen of te vernieuwen. Het toekomstige cultuurland zal daardoor veel eerder van onderop tot stand komen. Uitzondering hierop vormen de gebieden die in alle scenario's zijn gereserveerd voor bijvoorbeeld de realisatie van de EHS of Ruimte voor de Rivier; deze zullen ook in de toekomst nog een sterke sturing van bovenaf kennen. Toch bepalen ook hier krachten van onderop mede het uiteindelijke landschapsbeeld, bijvoorbeeld door de nieuwe arrangementen die in dit deel van het cultuurland vorm krijgen. Het landschap wordt daardoor sterker dan voorheen geproduceerd door agrarische én niet-agrarische individuen, terwijl het, met de groeiende fysieke en mentale verstedelijking, collectiever wordt geconsumeerd, vooral in de vorm van recreatie.

In de praktijk

Dat grote delen van het cultuurlandschap eerder van onderop tot stand zullen gaan komen, heeft gevolgen voor het toekomstige landschapsbeeld. De rol van (niet-agrarische) individuen wordt belangrijker als het gaat om het ontwikkelen en beheren van het landschap als collectieve belevingsruimte. Op welke manier werken veranderingen op de grondmarkt in de landschappen door? Wat dit betekent voor de positie van de overheid, als bestuurder van individuen en beschermer van collectief goed? En voor welke keuzes ziet deze overheid zich geplaatst? Deze vragen komen hieronder aan de orde.

Concurrentie om grond in het cultuurland

Een wegebbende landbouw betekent niet dat agrarische gronden zomaar 'vrij vallen'. In een dichtbevolkt land als Nederland is de gronddruk ook in de toekomst zo hoog dat er altijd een eigenaar en een gebruiker zullen zijn. In alle landschappen krijgt de boer concurrenten, zowel in zijn rol van grondeigenaar als in die van beheerder. Ook beleggers, industriëlen, projectontwikkelaars en particulieren weten inkomsten te genereren uit het cultuurland. Of er nu sprake is van gronddruk vanuit andere functies of van veranderingen binnen de sector,

het type en het aantal spelers op de grondmarkt in het cultuurland nemen toe. Hierdoor zijn langetermijnclaims voor onder meer natuur en waterberging in deze gebieden lastig te realiseren.

Het verdient in elk geval aanbeveling deze claims eenduidig vast te leggen in het ruimtelijk beleid. Dit zal in het ene landschap noodzakelijker zijn dan in het andere, omdat de ontwikkeling binnen de landschapstypen uiteenloopt. Zo zal natuurontwikkeling in het lösslandschap in combinatie met recreatie relatief eenvoudig te realiseren zijn, terwijl waterberging in het zeekleilandschap zal stuiten op sterke concurrentie van andere vormen van ruimtegebruik.

Ruimte voor de cultuurlandondernemer

De verschillen in ontwikkeling van de landschappen zijn het gevolg van verschillen in grondgebruik en grondeigendom. De toekomstige ontwikkeling in grondgebruik en grondeigendom is sterk afhankelijk van de huidige situatie, zo blijkt uit de geanalyseerde transformaties van de landschappen in het voorgaande hoofdstuk. Agrarisch gebruik en eigendom raken daardoor vermengd met andere vormen van grondgebruik en grondeigendom. Neven- of zelfs hoofdkomsten van buiten het agrarische bedrijf en inkomsten uit een verbrede bedrijfsvoering worden gemeengoed, naast schaalvergroting en optimalisatie van de primaire bedrijfsvoering.

In het beleid voor het cultuurland zou daarom niet de agrariër centraal moeten staan, maar de individuele *cultuurlandondernemer* – die uiteraard ook een agrariër kan zijn. Dit doet recht aan de veranderingen die zich voordoen in de plattelandssamenleving: het landelijke gebied vormt een pluriform palet van ondernemingen in het cultuurland.

Deze vernieuwing vereist vervolgens aanpassingen van verouderde regelgeving gericht op zuiver agrarisch gebruik, zoals de uitwerking van de Hinderwet in stankcirkels. Een ander voorbeeld is de aan agrarische bedrijfsvoering gekoppelde ruimte voor nevenactiviteiten: zodra de agrarische hoofdactiviteiten worden stopgezet, moet in de huidige situatie ook de boerderijcamping worden beëindigd. Dit soort regelgeving belemmert initiatieven van ondernemers en kleurt de toekomstige verschuivingen in grondeigendom en grondgebruik, bijvoorbeeld doordat agrariërs eerder genoodzaakt zijn te verkopen en nieuwe arrangementen niet van de grond kunnen komen. Op lokaal niveau doet zich nu al het probleem voor van leegstand van voormalige agrarische bebouwing, omdat in het bestemmingsplan voor het buitengebied geen ruimte is voor nieuwe mogelijkheden voor deze gebouwen.

De prijs van het cultuurlandschap

Als het gaat om het landschap, staan we voor de keuze het bestaande te behouden of nieuwe kwaliteiten te ontwikkelen, en dit publiek of privaat te regelen. In alle gevallen heeft kwaliteit een prijs. Soms gaat het daarbij om het vergoeden van de cultuurlandondernemer voor zijn functie als landschapsbeheerder via subsidies uit de algemene middelen, soms zal de burger een verhoogde prijs moeten betalen voor een biologisch of streekeigen product, of entree-

of lidmaatschapsgelden voor een afgesloten terrein; linksom of rechtsom zal er betaald moeten worden.

De op deze manier gegenereerde middelen kunnen worden ingezet voor het behoud van bestaande kwaliteiten (landschapsbeheer), maar ook voor de ontwikkeling van nieuwe kwaliteiten (ontwikkeling van nieuwe grondgebruik). Nieuwe vormen van grondgebruik kunnen het bestaande landschap aantasten, maar ook kwaliteiten versterken of zelfs toevoegen. Denk bij dit laatste aan de aanleg van waterpartijen voor waterberging en voor behoud van de openheid in het landschap; denk aan het ontstaan van moderne boerenhoeves waar groen wonen en werken het parkachtige landschap versterken, of aan de aanleg van recreatie-eilanden gepaard aan de ontwikkeling van een groene rivier.

De middelen die nodig zijn om het landschap te behouden of te versterken, hoeven niet per se te worden gegenereerd op dezelfde plek als waar ze worden ingezet. De opbrengst van nieuwe boerenhoeves op de plateaus in het lösslandschap kan bijvoorbeeld worden ingezet voor de restauratie van holle wegen of boomgaarden op de hellingen. Industriëlen of beleggers die hun kapitaal in grond investeren houden, soms als neveneffect, het agrarisch gebruik in stand en dragen op die manier bij aan het landschapsbehoud.

Wel zouden de afspraken die hierbij worden gemaakt, een lange looptijd moeten hebben om aan de ene kant zekerheid te bieden voor de ondernemer en aan de andere kant de gerealiseerde kwaliteit te bestendigen. Het belang van subsidie in het totale inkomen van de ondernemer kan afnemen wanneer nieuwe arrangementen ontstaan. Denk hierbij aan: collectieve grondaankoop van particulieren die groen willen wonen en daartoe beheersovereenkomsten met agrariërs afsluiten; bedrijven en maatschappelijke instellingen die investeren in grondaankoop en deze vervolgens verpachten aan agrariërs om bepaalde gewassen te verbouwen; het leveren van bepaalde diensten op het gebied van zorg, natuur en recreatie; of het realiseren van de eerder genoemde wateropgave op gronden die in het bezit blijven van agrariërs. Deze nieuwe arrangementen kunnen nog verder van de grond komen door ze fiscaal te ondersteunen.

Differentiatie als uitgangspunt

Tot slot willen wij een nuancering aanbrenge in het huidige debat over de 'teloorgang van het landschap'. Dit beeld klopt niet zonder meer. Te veel wordt ervan uitgegaan dat enerzijds de productielandbouw zal afnemen en anderzijds boeren de strategie kiezen van schaalvergroting, met de bijbehorende bedreigingen voor het cultuurlandschap. Deze studie laat een gedifferentieerder beeld zien, naar ondernemer, naar landschap en naar ruimtelijk gevolg:

- *Naar ondernemer.* Schaalvergroting vormt zeker niet de toekomst voor alle ondernemingen en gaat bovendien voorbij aan de huidige praktijken. Enerzijds zal de boer als ondernemer kiezen voor die bedrijfsvoering die het beste bij hem past. Anderzijds zullen ook niet-agrarische ondernemers kiezen voor een bepaalde bedrijfsvoering in het cultuurland.

Binnen elk cultuurlandschap zullen er agrariërs zijn die zich toeleggen op schaalvergroting en innovatie. Ook zullen er agrariërs zijn die nevenactiviteiten zoeken, en zullen er hobbyboeren zijn en ondernemers die zich toeleggen op andere dan agrarische activiteiten. De verdeling naar ondernemerstypen zal per landschap verschillend blijven.

- *Naar landschap.* Er bestaat nu al een gedifferentieerd beeld van het landschap. We hopen dit met de differentiatie van de scenario's naar verschillende landschapstypen te hebben laten zien. Dat gedifferentieerde beeld zal zich de komende decennia nog verder ontwikkelen. Daarom bestrijden wij het idee dat er krachtige sturing nodig is om bijvoorbeeld het zeeleilandschap in te richten op een toekomst als agrarisch 'productielandschap' en het zandlandschap op een toekomst als 'consumptielandschap'. Het landschap zelf biedt voldoende randvoorwaarden – lees: beperkingen en mogelijkheden –, waardoor functies middels de grondmarkt eerder op een bepaalde plaats terecht komen dan elders. Zo zullen agrarische bedrijven in het zeeleilandschap profiteren van de relatief gunstige productieomstandigheden, al dan niet op een bedrijf met nevenactiviteiten. In het lösslandschap winnen vooral de eerste en tweede woningen de concurrentieslag om de ruimte, naast lokale industrieën die hun agrarische productietoevoer veilig stellen. De gedachte dat de overheid met sterke sturing de randvoorwaarden bepaalt, zou de invloed van het beleid op de individuele keuzes van ondernemers overschatten.
- *Naar ruimtelijk gevolg.* Er is altijd een eigenaar van de grond. In een dichtbevolkt land als Nederland komt grond niet zomaar braak te liggen. Bij dalende grondprijzen komt er altijd een moment waarop iemand geïnteresseerd zal raken in die grond. De vrees voor verloedering is hierdoor deels ongefundeerd. Wel zal er bij een blijvend landbouwkundig gebruik (niet altijd door agrariërs) in sommige landschappen een extensiever gebruik ontstaan, met een ander uiterlijk van het landschap als gevolg. Indien nieuwe eigenaren van buiten de landbouw de grond kopen, ontstaat er ook een nieuwe ruimtelijke drager voor het landschap. Hoe dit alles eruit gaat zien, is afhankelijk van de regelgeving en het gedrag van individuele ondernemers, die hierop anticiperen.

Tot slot

Uiteraard zal het landschap de komende decennia sterk veranderen, met gevolgen voor de beleving van dat landschap. Zoals eerder betoogd, horen die veranderingen ook bij het Nederlandse cultuurlandschap. Het is immers geen vastomlijnd picturaal decor, maar een complexe verzameling door mensen gemaakte ruimtes, kunstmatig en onderhevig aan onvoorspelbare veranderingen. De studie laat zien dat een grotere pluriformiteit van het landelijke gebied niet noodzakelijkerwijs leidt tot meer eenvormigheid. De gebiedsspecifieke eigenschappen, en die lopen zeer uiteen, blijven leidraad voor nieuwe ontwikkelingen. De overheid zal in de eerste plaats deze complexiteit en differentiatie als uitgangspunt moeten nemen voor haar beleidsmaatregelen.

LITERATUUR

- Barends, S. e.a. (2000), *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering*, Utrecht: Uitgeverij Matrijs.
- Bijhouwer, J.T.P. (1971), *Het Nederlandse Landschap*.
- CPB (2004), *Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Daalhuizen, F.B.C. (2004), *Nieuwe bedrijven in oude boerderijen. De keuze voor een voormalige boerderij als bedrijfslocatie*, Utrecht/Delft: Eburon.
- Dam, F. van e.a. (2005), *De Landstad. Landelijk wonen in de netwerkstad*, Rotterdam/Den Haag: NAi Uitgevers/RPB.
- Jackson, J.B. (1984), *Discovering the vernacular landscape*, New Haven.
- Jacobs, M.H. Landschap3 (2002), *Het ware, juiste en waarachtige landschap*, Wageningen: Alterra.
- Kagie, R. (2002), *24 uur: Hoe Nederland de vrije tijd ontdekt*, Amsterdam: Mets & Schilt.
- Lemaire, T. (2002), *Met open zinnen: natuur, landschap, aarde*. Amsterdam: Ambo.
- Lörzing, H. (2001), *The nature of landscape, a personal Quest*, Rotterdam: 010-uitgevers.
- Luttik, J & A.E. Buijs (2003), 'Ruim baan voor nieuwe natuurbeelden', in: M. Woestenburg, A.E. Buijs & W. Timmermans (red.), *Wie is bang voor de stad? Essays over ruimtelijke ordening, natuur en verstedelijking*, Wageningen: Blauwdruk.
- LNV (1992), *Nota landschap, regeringsbeslissing visie landschap*, Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- MUST Urbanism (2004), *The Netherlands 1860–2010*, Wageningen: Stichting Lijn in landschap.
- Petrus, P. & W. Rienks (2005), 'Hoe agrarisch is het toekomstig platteland. Doorstart van een oude bedrijfstak in nieuwe ruimtelijke structuren', *Spil* 209–210/2005 – nummer 1: 15–20.
- Ploeg, J.D. van der (2001), *De virtuele boer*, Assen: Van Gorcum.
- Pols, L. en De Hoog (1993) *Ontwerp en onderzoek. Koersen tussen stad en landschap, voorbeeldplan zuidelijke bollenstreek*, Provincie Zuid Holland.
- RLG (2004), *Meerwaarde; advies over de landbouw en het landelijk gebied in Europees perspectief*, Amersfoort: Raad voor het Landelijk Gebied.
- Schuit, J. van der, e.a. (2004), *Ruimte in cijfers*, Den Haag: Ruimtelijk Planbureau.
- Segeren, A., B. Needham & J. Groen (2005), *De markt doorgrond; een institutionele analyse van grondmarkten in Nederland*, Rotterdam/Den Haag: NAi Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.
- Stedebouw en Ruimtelijke Ordening (2005/3), bijlage Parkstad Limburg
- Strijker, D. (2005), 'Onbeschermd landbouwbeleid', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 86(1): 26–30.
- Vereijken, P.H. & H.J. Agricola (2004), *Transitie naar niet agrarisch gebruik van het buitengebied; hoe kunnen gemeenten en provincies er op inspelen?*, Alterra-rapport 809, Wageningen: Alterra.
- Voskuilen M. (red), F. Daalhuizen, G. Kornmann, T. Kuhlman, J. Luijt (2002), *Landbouw Economisch Bericht 2002*, Den Haag: LEI.
- VROM-raad (2004), *Meerwerk; advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief*, Den Haag: VROM-raad
- Woud, A. van der (1987), *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland, 1798–1848*. Amsterdam: Meulenhoff.

Data

- Geomorfologische Kaart van Nederland, WUR/Alterra
- Actueel Hoogtebestand Nederland, Rijkswaterstaat
- Landgebruik Nederland, WUR/Alterra
- Bebouwde Kom Nederland, VROM/DGR
- Statline, CBS
- Nieuwe Kaart van Nederland, VROM/Nirov

OVER DE AUTEURS

Leo Pols is landschaps- en stedenbouwkundige. Hij studeerde onder meer aan de Academie van Bouwkunst in Rotterdam. Hij heeft veel ervaring met stedenbouw, landschapsarchitectuur en planologie op het raakvlak van stad en landschap. Sinds juni 2003 werkt hij als seniorontwerper bij het Ruimtelijk Planbureau. Hij richt zich op ontwerpend onderzoek voor stedelijke en landelijke gebieden.

Femke Daalhuizen studeerde Sociale Geografie aan de Universiteit Utrecht. In 2004 promoveerde zij op een onderzoek naar het hergebruik van voormalige boerderijen door niet-agrarische ondernemers en de betekenis hiervan voor de ontwikkeling van het platteland. Sinds juli 2004 is ze als onderzoeker verbonden aan het Ruimtelijk Planbureau. Haar specialisatie ligt op het terrein van de landelijke gebieden.

Arno Segeren studeerde Agrarische Economie aan de Landbouwuniversiteit in Wageningen, met als specialisatie Recreatie & Toerisme. Sinds januari 2002 werkt hij als onderzoeker bij het Ruimtelijk Planbureau. Hij onderzoekt de werking van grondmarkten. Daarnaast houdt hij zich bezig met de ruimtelijke gevolgen van ontwikkelingen in de landbouw en de vrijetijdsbesteding van mensen.

Cees van der Veeken is landschapsarchitect. Hij studeerde Landinrichtingswetenschappen aan de Wageningen Universiteit, waar hij vervolgens werkzaam was als universitair docent. Hij is medeoprichter van LOLA Landschapsarchitecten en sinds juli 2004 werkt hij als ontwerper bij het Ruimtelijk Planbureau. Hij heeft zich gespecialiseerd in het regionale ontwerp van zowel stedelijke als landelijke omgeving.

COLOFON

Onderzoek:

Leo Pols (projectleider)
Femke Daalhuizen
Arno Segeren
Cees van der Veeken

Ondersteuning:

Marnix Breedijk

Met dank aan:

Mirjam Fopma (LNV); Eric Gerritsen (LNV);
André van der Zande (LNV); Henk Westhoek
(MNP); Nico Pieterse (RPB) voor het leveren
van informatie en/of het geven van commen-
taar op eerdere versies.

Beeldmateriaal:

Cees van der Veeken, Marnix Breedijk,
Arno Segeren i.s.m. Typography Interiority
& Other Serious Matters.

Eindredactie

Simone Langeweg

Ontwerp en productie

Typography Interiority & Other Serious
Matters, Den Haag

Druk

Veenman Drukkers, Rotterdam

© NAI Uitgevers, Rotterdam/Ruimtelijk
Planbureau, Den Haag/2005. Alle rechten
voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag
worden verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of open-
baar gemaakt, in enige vorm of op enige
wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door
fotokopieën, opnamen, of enige andere
manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever. Voor zover het
maken van kopieën uit deze uitgave is toege-
staan op grond van artikel 16B Auteurswet
1912jo het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351,
zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus
1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912,
dient men de daarvoor wettelijk verschuldig-
de vergoeding te voldoen aan de Stichting
Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW
Amstelveen). Voor het overnemen van
gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezing-
en, readers en andere compilatiewerken
(artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich
tot de uitgever te wenden.

NAi Uitgevers is een internationaal georiën-
teerde uitgever, gespecialiseerd in het
ontwikkelen, produceren en distribueren
van boeken over architectuur, beeldende
kunst en verwante disciplines.

www.naipublishers.nl

ISBN 90 5662 485 7

Er verandert veel in de landbouwsector. Vooral de grondgebonden landbouw krijgt het in Nederland steeds moeilijker. De toenemende internationale concurrentie, de toetreding van Oost-Europese landen tot de EU en de toenemende ruimteclaims voor andere functies dan de landbouw liggen hieraan ten grondslag. Zal de landbouw hierdoor in hoog tempo uit Nederland gaan verdwijnen? Dat is niet te verwachten. Toch zal het een hele opgave worden om de openheid van het Nederlandse cultuurlandschap te behouden.

Met behulp van toekomstscenario's geven de auteurs een bandbreedte van de veranderingen die in de komende decennia in het Nederlandse cultuurland te verwachten zijn. De toekomst van de landbouw, en daarmee van het landschap, blijkt sterk samen te hangen met de aard van het landschapstype; hét Nederlandse landschap bestaat immers niet. In ontwerpen worden vervolgens enkele mogelijke toekomstbeelden nader uitgewerkt: nieuwe boerenhoeven, landschapsparken met een recreatieve functie, groene rivieren. Het landschap vormt immers de neerslag van menselijk handelen en verandert voortdurend met de mens mee.

NAi Uitgevers | Ruimtelijk Planbureau